

Ateities vaizdinių problema XX a.–XXI a. pr. Lietuvos visuomenėje

SALOMĖJA JASTRUMSKYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
amorfinis@gmail.com

Šiame straipsnyje keliama Lietuvos visuomenėje XX a.–XXI a. pradžioje paplitusių ateities vaizdinių problema. Pasitelkiant diachroninę problemos pjūvį ir atskirų empirinių faktų lyginimą, atskleidžiama ateities vaizdinių dinamika ir įtaka kintančiai Lietuvos visuomenei. Parodoma, jog visuomenėje natūraliai išliekantys arba dirbtinai suformuojami ateities vaizdiniai turi didelę reikšmę socialinių pokyčių modeliavimui. Pastebima, jog ateities vaizdiniai žymi didelę visuomenės mentaliteto inerciją, daro įtaką realiam arba tariamam visuomenės stabilumui.

Esminiai žodžiai: ateities vaizdiniai, visuomenė, lūkestis, socialinis pokytis, tautinis tapatumas, mentalitetas.

Lūkestis, anot Johno Elsterio, yra vienas iš esminių socialinių pokyčių variklių. Naujo valstybingumo formuojamos visuomenės yra nuolatos prisodrintos lūkesčių, jų lūkesčių pagreitis yra kur kas didesnis nei pakankamai stabiliose, ilgą valstybingumo istoriją turinčiose valstybėse. Socialinių lūkesčių išskirtinis nukreipimas į ateitį taip pat atspindi tam tikrą utopinio mąstymo poziciją, kuri kyla iš valstybės istorijoje paveldėtų santvarkų, ideologijų, karinių, revoliucinių ir ekonominių virsmų. Galima kelti prielaidą, jog XX a.–XXI a. pr. lietuvių socialinis ir kultūrinis gyvenimas buvo itin ryškiai ir savitai orientuotas į ateities vaizdinius, juos suvokiant kaip aktualios dabarties veiksmų ašį, sąmoningumo poslinkius, tikslinę veiklą.

Intensyvus visuomenės sanklodos keitimasis per šimtmetį, valstybingumo kūrimasis, jo sunaikinimas ir pakartotinis atkūrimas, fragmentuotas trumpais intervalais,

aprepiamais tos pačios kartos, suformavo tam tikras ateities vaizdinių dominantes, kurios dar reikalautų išsamesnio tyrinėjimo, siekiant suvokti dabartinę lietuvių tautinio ir kultūrinio tapatumo padėtį, dabartinės lietuvių visuomenės sąmoningumo aspektus. Įdomu tai, kad ateities vaizdiniai visuomenę pastaruoju metu telkia ir veikia stipriau nei valstybingumo, tautinio tapatumo simboliai, kurie, tenka pripažinti, buvo tolydžio devalvuojami ir pamažu prarado savo galią kaip sutelkties simboliai. Galima teigti ir tai, jog sutelkties simboliai, kuriais galime laikyti tiek kaip atitinkamu laiku suintensyvėjančios simbolinės galios valstybingumo ženklus, tiek kaip kuriuos išskirtinę reikšmę žmonių sąmonėje įgaunančius istorinius faktus, kurie yra sustiprinami ateities vaizdinių, o ateities vaizdinių ir lūkesčių galiai slopstant, silpnėja ir su jais susijusių simbolių įtaka visuomenės sąmoningumui.

Todėl tautinio tapatumo simbolio ir ateities vaizdinio abipusis ryšys yra akivaizdžiai apčiuopiamas.

Ateities vaizdinių struktūrų gali būti daug, taip pat gali varijuoti jų intensyvumas atskirais laikotarpiais, tačiau iš esmės jie yra dinamiškų visuomenių rodiklis. Kai visuomenė praranda lūkesčius, siejamus su vidiniais ar išoriniais jos veiksniais, ji pereina į politinio, ekonominio pasyvumo būklę; kai kuriais atvejais tai galima netgi laikyti visuomenės stabilumo pavidalais, bet dažniausiai jie yra iliuziniai, nes bet kurios visuomenės gyvybingumo pagrindu vis tiek išlieka vienokių ar kitokių pokyčių lūkesčiai.

Lietuvos valstybingumo ir tautinio tapatumo raidoje XX–XXI a. galima išskirti laikotarpius, kai lūkesčiai ir aiškius kontūrus įgiję ateities vaizdiniai dominavo, buvo išskirtinai intensyvūs, veikė kaip visuomenės gyvybingumo variklis. Natūralu, kad toks ateities vaizdinio intensyvumas paprastai ima balansuoti ant utopinio lūkesčio ribos ir negali būti visapusiškai patenkintas. Paprastai tokie ateities vaizdiniai susiję su abstrakčiomis kategorijomis – laisvės, valstybės nepriklausomybės, kultūrinės, ekonominės pažangos ir kt. Nors ilgainiui ateities vaizdinys aprūpinamas ištisu sklaidos, realizacijos, analizės aparatu, jo įtaka visuomenės sąmonei lygiagrečiai blėsta. Juo daugiau detalių išplėtojama ateities vaizdinyje, juo labiau jis praranda prasmę kaip toks. Artefaktiniai ateities vaizdiniai, kurie skiepijami visuomenei, pavyzdžiui, įvairūs europiniai plėtros projektai, prognostinių mastelių reformų užmojai, visuomenės kaitos ir raidos konstruktyvios vizijos, kad ir projektas „Lietuva 2030“, yra veikiau

intelektualiniai ateities vaizdiniai, kurie galioja tik instituciškai ir dėl jų įgalintų socialinių agentų.

Tai rodo, jog visuomenei aktualaus ateities vaizdinio valdymas yra galimas tik netiesiogiai, bet nebūtinai yra betarpiškai susijęs su visuomenės lūkesčiais. Pastaruoju metu išplitusiame ateities vaizdinių projektiškume galime pastebėti ryškų atotrūkį nuo realių visuomenės lūkesčių, konkrečių joje dominuojančių ateities vaizdinių, kurie formuoja visuomenės veiką ir atsaką bei socialinius pokyčius, tarp jų ir projekcinių-institucinių jų formavimą ir valdymą.

Nors šiame tekste akcentuojame su tautiniu, valstybiniu tapatumu ir jo raida susijusius visuomenės ateities vaizdinius, tačiau esama ir daugiau ateities modelių, kurie telkia ar skaido visuomenę, skatina jos racionalius pasirinkimus arba pasyvias reakcijas. Pavyzdžiui, XXI a. antrajame dešimtmetyje ima stiprėti globalūs pesimistiniai vaizdiniai, susiję su tarptautiniais politiniais įvykiais, pasauline ekonomine krize, ekologinėmis, demografinėmis problemomis, taip pat su visuomenės vertybių, mentaliteto kaita. Išskyla aiškūs ateities perspektyviniai modeliai, susiję netgi su kartų kaita, su labai specifine šiam Europos regionui reakcija į atotrūkį tarp kartų, jaunimo vertybes, perdėtą žmogaus biologizavimą įvairiose žmogiškosios veikos srityse, naujų vertybinių modelių institucinį primetimą.

Formuojasi akivaizdus neatitikimas tarp visuomenės natūraliai kuriamų jos ateities vaizdinių ir dirbtinai, pagreitinčiai primetamų dirbtinių perspektyvų. Vietoje visuomenę sutelkiančio stipraus ateities vaizdinio mirguliuoja artefaktinis jų kaleidoskopas, menkai besisiejantis su

bendra visuomenės pozicija ir lūkesčiais. Ateities vaizdiniai fragmentuojasi, išskyla kaip aktualūs tam tikroms visuomenės grupėms, diferencijuojamoms pagal ekonominius, išsilavinimo, amžiaus, mobilumo ir kitus kriterijus. Tačiau visi šie polimorfines ateities vaizdiniai lemia vieną rezultatą – Lietuvos visuomenė yra praradusi vieningą ateities lūkestį, o savo ruožtu kryptingą ir motyvuotą procesualumą. Veikiau suformuojama inertiška visuomenės būklė, kurią dirbtinai judina nuolat siūlomi neva kūrybiniai ateities modeliai.

Visuomenės lūkestis yra iš esmės susijęs su pasitikėjimu, netgi tam tikru tikėjimo laipsniu, lūkesčio etika pasižymi tuo, kad jis geba generuoti nepaprastai didelę suinteresuotumo jėgą, išjudinančią permainas įvairiausiose visuomenės srityse. Dabartiniu projektinių ateities vaizdinių atveju netgi nebelieka socialinės filosofijos išskiriamų būdingų individualizmo ir holizmo polių, visuomenės kaitos vektorių „iš viršaus“ ar „iš apačios“. Tai galima pavadinti inertiškojo visuomenės kūrybingumo laikotarpiu, kai pastebimos tik reakcijos į momentinį ir lokalų pokytį, bet tos reakcijos nesuformuoja jokio ryškaus daugiamačio veikos modelio, jos perdėm psichologizuotos, manifestinės, silpnėjančios ir nutrūkstančios iki kito dirgiklio. Galima netgi konstatuoti esant išnykus vientisą visuomenę konsoliduojantį ateities vaizdinį, kurį pakeičia momentinės visuomenės reakcijos ir dirbtinių ateities projektų gausa, paralyžiuojanti racionalųjį individo pasirinkimą.

Todėl vienintelis pasirinkimas lieka būtent emocionali, neracionali, trumpalaikė reakcija į įvykį / pasiūlymą. Visuomenės lūkesčių perteklinis modeliavimas

tiek žiniasklaidos manipuliacijomis, tiek instituciniais projektais sąlygoja tvirtų, steigiančių, veiklą skatinančių, telkiančių visuomenės ateities vaizdinių nykimą.

XX a. pradžioje, Lietuvos valstybingumo pradžioje, ateities suvokimas visuomenėje buvo itin stipriai susietas su tautiškumo ir laisvės sampratomis. Tai buvo, galima sakyti, labai homogeniškas ateities vaizdinys, dažniausiai susiformuojantis valstybės kaip vientiso, naujo, tapataus darinio susikūrimo momentu. Toks ateities vaizdinys tarsi persmelktas kylančios kreivės, lūkesčiai pozityvūs, ateitis suvokiama kaip nedaloma ir priimama nekritiškai. Be abejo, nereikėtų to susieti su visuomenės euforija trokštamų pokyčių ir naujumo samplaikos akivaizdoje, nors esama iš šio komponento. Tačiau reikia pastebėti tai, jog ateities vaizdinys kaip patrauklus, paveikus ir skatinantis gali būti tik tam tikrą ribotą laiką, kol jo palaikymui neprireikia nuolatinio organizavimo, tam tikros tvarkos, tęstinumo.

Kita vertus, minėti ateities vaizdinio dinamikos dėmenys gali būti sėkmingai palaikomi ir toliau, pasitelkiant fragmentiškesnius ateities įsivaizdavimus, konkrečius visuomenės lūkesčius ir juos kryptingai valdant. Pastarasis lūkesčių valdymas yra vienaip ar kitaip susijęs su dominuojančia ideologija, svarbu tik, kiek idėjų ir lūkesčių sąsajoms palaikyti pakanka visuomenės savaiminio intereso arba išorinės institucinės jėgos, ar bent kryptingai formuojamų mentaliteto pokyčių. Ankstyvojo Lietuvos valstybingumo laikotarpiu visuomenės ateities vaizdiniai veikiau buvo formuojami šviesuolių asmenybių pastangomis, vienu metu kuriant ir naują, tautiškai apibrėžtą visuomenę ir atitinkamus jos lūkesčius.

Tai – stiprių ateities siekinių laikotarpis, beje, kurį puikiai atspindi tuometinių laikraščių pavadinimai, pavyzdžiui, bene populiariausias tuo metu nepriklausomoje Lietuvoje Kaune 1927–1936 m. ėjęs laikraštis „Mūsų rytojūs“. Reikia atkreipti dėmesį, jog spaudos leidinių pavadinimai atskirais laikotarpiais perteikia būtent tą laiko vektorių, kuris tuo metu visuomenei aktualus (pavyzdžiui, statiško, t. y. belaikio, komunistinio pavadinimo „Komjaunimo tiesa“ pakeitimas „Lietuvos rytu“ Sąjūdžio laikotarpiu).

Natūralu, jog nuo gana abstrakčių, pakylėtų ateities vaizdinių – laisvės, politinio suverenumo, tautinio tapatumo – ilgainiui pereinama prie materialesnių visuomenės lūkesčių, t. y. ekonominių, socialinio saugumo, švietimo garantijų ir kt. Tačiau svarbu, kiek pastarieji yra susiję su pagrindiniu, dominuojančiu ateities vaizdiniu.

Žvelgdami į beveik šimtmečio Lietuvos istoriją, matome ištisą virtinę vienas kitą gana greitai keičiančių ateities vaizdinių, kuriuose išlaikomas abstraktusis, nediferencijuotas ateities siekio lygmuo. Jam pereiti į struktūruotą, valdomą ir naujai kylančiais visuomenės lūkesčiais grįstą vaizdinį tiesiog pritrūksta tęstinumo ir aktualaus istorinio laiko. Nors šiame straipsnyje tik bendrais bruožais suformuojame visuomenės ateities vaizdinių kaitos problemą, reikia turėti omenyje, jog detalesnis tyrimas atskleistų daugiau empirinių duomenų, kaip ir kodėl vieni ateities vaizdiniai keitė kitus, taip pat kodėl kai kuriais laikotarpiais, net esant didelei laiko atkarpai, teoriškai lyg ir leidžiančiai atsirasti institucinei lūkesčių operavimo tvarkai, būdavo dirbtinai palaikomas eu-

forinis, utopinis ateities vaizdinio etapas, kaip ištisus penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų, dirbtinai išsaugant būsimos nekintančios taikos, klestinčio komunizmo viziją, nepaisant, kiek ji bebuvo susijusi su aktualiais visuomenės lūkesčiais.

Utopijas tyrinėjančių mąstytojų nuomone, visuomenės, organizuojamos pagal utopinį modelį, dirbtinai gramzdinamos į paradoksaliai statišką, belaikę ateitį, kuri galiausiai taip ir neateina, o toks ateities vaizdinys, galiausiai išsisėmęs ir praradęs simbolines galias, ima degeneruoti, irti, sukeldamas visiškai neprognozuojamą visuomenės reakciją. Nors tokios belaikės ateities utopijos paprastai įgyvendinamos krauju, ir sąmoningos visuomenės tikslas, anot Martino Holliso, yra išvengti tokio jų realizavimo, tačiau nemažiau pavojingas yra ateities vaizdinio irimas, kad ir koks staigus ar laipsniškas jis būtų. Galima daryti prielaidą, kad staigūs, net revoliucingi, smurto ir agresijos protrūkiais paženklinti visuomenės pokyčiai yra iš dalies ar net esmiškai susiję su visuomenę konsoliduojančio ateities vaizdinio išsisėmimu, degradavimu.

Tai labai priklauso nuo to, kiek ateities vaizdinys laikomas savarankišku, o ne instrumentiniu, visuomenės savivokos modeliu. Pavyzdžiui, kilnių Sąjūdžio idėjų ir jų tęstinumo išstūmimas visuomenės ir istorijos marginalijas nemaža dalimi lėmė perdėm statiškas ir uždaras tokio ateities vaizdinio konstravimas, kuriame nebuvo palikta vietos atsirasti racionaliai tvarkai, operaciniams veiksams. Antrojo valstybingumo atgavimas, tautinio tapatumo išsivadavimo proveržis neįgavo realių struktūrų, nebuvo pratęstas visuomenėje

kaip švietimo, laipsniškos mentaliteto kaitos ir t. t. procesas, bet buvo pereikvotas kaip momentinis ir statiškas ateities vaizdinys.

Metamorfozės kokybių priskyrimas ateities vaizdinui jau rodo pastarojo negyvybingumą, trumpalaikiškumą. Visuomenės momentinė metamorfozė yra neįmanoma, tačiau ateities vaizdiniai, dažnai puoselėjami visuomenėje kaip tik yra susiję su šiuo lūkesčiu.

Toks lūkestis gali apimti net ilgą laiką atkarpą – pavyzdžiui, buvo tikėtasi, kad nauja, Nepriklausomybės metais gimusi karta, iš esmės pakeis Lietuvos likimą, t.y. įvykdys socialinę metamorfozę. Ekonominės ir visuomenės mobilumo metamorfozės buvo tikėtasi Lietuvai stojant į Europos Sąjungą. Euforinį ateities vaizdinį puikiai iliustravo tos istorinio įvykio dienos ritualizavimas – 2004 m. gegužės 1 d. deginami vilties ir džiugėsio laužai. Ateities vaizdinių ritualizavimas tam tikru mastu gali daryti įtaką, palaikyti jų gyvybingumą, tačiau bet kuriuo atveju, nestruktūruotas, arba pernelyg dirbtiniai ir atsietai nuo visuomenės lūkesčių struktūruotas ateities vaizdinys pamažu praranda savo įtaką, ima irti.

Bene ilgiausiai palaikytas, institucine jėga remtas ateities vaizdinys Lietuvoje buvo per sovietinę okupaciją. Per penketą dešimtmečių keitėsi kartos ir visuomenės lūkesčių niuansai. Tačiau, nors dešimtmetį trukęs partizaninis pasipriešinimas vienu metu leido sugyventi prieštarangiems ir vienas kitą neigiantiems visuomenės vaizdiniams, tačiau ideologiškai kuriamas „belaikės ateities“ vaizdinys prievarta tapo dominuojančiu, jis įgijo savaiminės organizavimosi struktūros, sukuriančios stabilios, taip pat ir stabilius lūkesčius turinčios vi-

suomenės būvį. Artėjimo į siekiamą vaizdinį institucinis struktūravimas (pavyzdžiui, penkmečiais, CK suvažiavimais, liaudies pasiekimų parodomis ir kt.) tariamai leido visuomenės lūkesčius patenkinti valdomos ateities tvarka ir dar nuolat palaikyti dinamiškos pažangos iliuziją.

Metamofozinės ateities vaizdinys sistemingai buvo keičiamas kūrybinės ateities, sukuriamos aktyviu darbu vaizdiniu. Darbo kultas sovietinėje ideologijoje tarnavo savotiškam ateities vaizdinio įžeminimui, sužmoginimui, pozityvios kontrolės iliuzijai. Numanomas visuomenės lūkesčio pasyvumas buvo stipriai eliminuojamas pabrėžiant darbo reikšmę. Diachroniškai lyginant su dabartine jau į trečią dešimtmetį peržengusio antrojo Lietuvos valstybingumo laikotarpio ateities vaizdinių padėtimi, deja, galime akivaizdžiai stebėti nuolat stiprinamą lūkesčio pasyvumą – laukiant Europos fondų paramos, visą visuomenės veiką paralyžiuojančių projektų savaiminės apykaitos.

Kai kurie ateities vaizdiniai suformuoja ilgai nenykstantį naujų ateities vaizdinių pagrindą. Daugelį dešimtmečių sovietinėje Lietuvoje visuomenės ateitis buvo suvokiama kaip institucionalizuojamas socialinės egzistencijos dėmuo, o tai lėmė giluminį visuomenės pasyvumą – jau nebe lūkestį, bet *lūkuriavimą*. Pasikeitus politinėms ir ekonominėms sąlygoms, ateities vaizdinių modeliai visuomenės sąmonėje iš esmės liko nepakitę. Todėl pastaruoju metu visos visuomenės veikos organizavimas pagal projekcinį *modus operandi* iškelia į paviršių niekur nedingusį statiškos ateities vaizdinį, t. y. jog nieko nedarant, pokyčiai vis tiek įvyks, o veikla tegali būti tik lokali ir mažareikšmė.

Lietuvos politinės, ekonominės, netgi intelektualinės galios pasirodymas europinėje ar pasaulinėje scenoje (pavyzdžiui, pirmininkavimas Europos Parlamente 2013 m.) lyg ir turėtų potencialo išjudinti naujus visuomenės ateities vaizdinius. Tačiau dėl perdėtai Lietuvos visuomenėje pasireiškiančios visų sričių bei jas siejančių informacijos kanalų fragmentacijos tokie valstybės potencialo iškilimai gali likti nepastebėti didžiosios dalies Lietuvos visuomenės arba priimti kaip periferiniai, nereikšmingi (taip nutiko su 2013 m. Nobelio premijos laureatu, lietuvių kilmės ekonomistu Robertu Shilleriu). Todėl jie negali nei daryti įtakos, nei juo labiau formuoti aiškiai apibrėžtą ateities vaizdinį.

Išvados

Vadinasi, galime išskirti keletą skirtingų ateities vaizdinių struktūrų, kurios pasirodo tiek chronologinėje Lietuvos visuomenės perspektyvoje, tiek išsiskuoksnioja konkrečiu laikotarpiu dominuojančiuose visuomenės ateities vaizdiniuose. Visų pirma tai homogeniškas laisvos, tautinės ateities vaizdinys, būdingas jaunai valstybei, per Nepriklausomybės sukūrimą, 1918 m. vasario 16 d. iki jos praradimo 1940 m., ir Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu, ypač per Sąjūdį – 1987–1990 metais. Taip pat lietuvių visuomenei būdingas metamorfozės lūkesčiais pasižymintis ateities vaizdinys, kai visuomenė tikisi staigių ir pozityvių permainų. Be to, kai kuriuos ateities vaizdinius gali palaikyti institucinė jėga, kaip sovietinės okupacijos metais. XXI a. pradžios Lietuvos visuomenei jau būdingi perdėm heterogeniški ateities vaizdiniai, veikiami daugiau išorinių, globalių įtakų, nesusijusių su tautinio tapatumo formavimu ir išsaugojimu, bet veikiau priklausomi nuo atskiro individo pozicijos, taip pat vidinių prieštaravimų tarp skirtingų visuomenės sluoksnių ir kartų.

Literatūra

Elster, John. *Socialinių mokslų elementai*. Vilnius: Vaga, 2000.

Hayek, Friedrich A. *Individualizmas ir ekonominė tvarka*. Vilnius: Eugrimas, 2002.

Hollis Martin. *Socialinių mokslų filosofija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000.

Lee, Richard E. *Imagining the Future: Constructing Social Knowledge after “Complexity Studies”*. *International Review of Sociology – Rewue Internationale de Sociologie*, Vol. 12, No. 2, 2002, p. 333–340.

Mikhailova, L. I. *Russians’ Sense of Social Well-Being and Perception of the Future*. *Sociological Research*, 2011 March–April, Vol. 50, No. 2, p. 3–12.

Šliavaitė, Kristina. *Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis*. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2010, 10 (19), p. 93–116.

Vásquez, Javier Medina. *The Research on Future Images and Visions: Need for a Strategic Alliance between Futures Studies and Social Sciences*. *International Review of Sociology – Rewue Internationale de Sociologie*, Vol. 9, No. 3, 1999, p. 333–347.